

Research Paper

Comparative Analysis of the Afterlife Based on the Soul Theories of Avicenna and Descartes

Jalil jalili*¹ ¹ Assistant Professor of Department of Theology, University of Farhangian , Tehran, Iran.[10.22080/jre.2025.28249.1237](https://doi.org/10.22080/jre.2025.28249.1237)**Received:**

November 23, 2024

Accepted:

January 8, 2025

Available online:

February 15, 2025

Keywords:

Avicenna, Descartes, Afterlife, Immortality of the Soul, Philosophy

Abstract

The topic of the "afterlife" is one of the fundamental issues in philosophy and theology that has deeply intrigued Islamic and Western philosophers alike. This paper provides a comparative analysis of Avicenna's (Ibn Sina) and Descartes' perspectives on the afterlife based on their theories of the soul. It aims to identify the similarities and differences between these two prominent thinkers in understanding the fate of the soul after death. The central question of this study is how the differing philosophical foundations of Avicenna and Descartes have influenced their views on the afterlife. The research method is descriptive-analytical and comparative, utilizing primary sources and related studies to describe and analyze the theories of these two philosophers. The findings indicate that Avicenna, relying on the Islamic philosophical system and Peripatetic metaphysics, views the soul as an independent substance that reaches perfection through the active intellect, with its fate depending on its connection to the intellect. In contrast, Descartes, employing the dualism of mind and body and emphasizing divine will, sees the immortality of the soul as guaranteed. The fundamental differences in the epistemological and metaphysical foundations of these philosophers lead to differences in defining the soul, its quality of survival, and its interaction with the afterlife. The results of this study highlight the strengths and weaknesses of both perspectives and suggest that a comparative examination of these issues can foster interdisciplinary research in philosophy and theology, offering a deeper understanding of the concept of immortality and the meaning of the afterlife.

***Corresponding Author:** Jalil jalili**Address:** University of Farhangian, Tehran, Iran.**Email:** mahdijalili8890@gmail.com

Extended abstract

A comparative study of the views of Avicenna and Descartes on the afterlife is important in several ways, including a better understanding of the place of man in the system of existence, a more comprehensive understanding of metaphysical concepts such as the soul, immortality, and the afterlife, and the provision of a moral and educational model based on philosophical teachings for dealing with the issue of death and life. Given that previous studies have rarely addressed a detailed comparative comparison of these two philosophers on the issue of the afterlife, the present study can fill the gap in this field and open a new horizon for philosophical analysis. Several studies have examined the views of Avicenna and Descartes, but limited research has been devoted to a comparative comparison of their views on the afterlife. This study attempts to present a comparative study between these two views by focusing on the primary texts of both thinkers, namely Descartes and Avicenna, with respect to the foundations of both philosophers.

Therefore, our goal in this article is to first provide an analysis of the views of Avicenna and Descartes on the survival of the soul and the quality of life after death, and on this basis to extract a comparative comparison of the similarities and differences between these two philosophers. Although we are aware that both are fundamentally different historically and religiously, the element of rational thinking and reasoning is the common denominator of both philosophers in analyzing the issue of the relationship between the soul and the body and the issue of the afterlife.

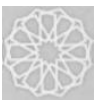
This study aimed to compare the views of Avicenna and Descartes on the "world after death". The studies showed that both philosophers, despite fundamental differences in philosophical foundations, believe in the immortality of the soul and the quality of life after death. Avicenna uses a metaphysical approach influenced by Islamic teachings and speaks in detail about the happiness and misery of the soul after death. He highlights the role of the active intellect and rational perfection in determining the soul's afterlife destiny. In contrast, Descartes, using an epistemological method and emphasizing the duality of the soul and the body, guarantees the immortality of the soul through the divine will and focuses on the direct connection of the soul with God. The fundamental differences between these two views are evident in the definition of the soul, the method of proving immortality, and its final results. The Islamic philosopher considers the soul to be an independent, cognizable entity whose connection with the body in the world is temporary, while Descartes introduces the soul as a thinking entity completely independent of the body. Also, while Avicenna goes into more detail about the afterlife of the soul, Descartes emphasizes the divine aspect and the direct connection of the soul with God.

This research shows that a comparative analysis of the views of these two philosophers on the afterlife allows for a deeper examination of the interaction between Islamic and modern Western philosophy. This analysis can help to better understand the foundations of the immortality of the soul and the quality of the afterlife, and pave the way for interdisciplinary research in the fields of philosophy and theology. By carefully examining the views of these two thinkers,

we can gain a better understanding of how philosophical concepts are explained in two different intellectual traditions and, in this way, develop new topics in different areas of philosophy. For future research, it is suggested that other aspects of the thoughts of Avicenna and Descartes, especially the cultural and historical influences of these views on different worldviews, be examined. These studies can reveal new dimensions of this philosophical comparison and help develop interdisciplinary philosophical discussions. Also, studies that examine the connections and mutual influences between Eastern and Western philosophies can help to provide a deeper understanding of the intellectual and cultural interactions between different societies. It is suggested that future studies examine more closely the role of theology in explaining the immortality of the soul and analyze the effects of this role on ethical and educational foundations.

Also, a deeper study of the works of both philosophers and a more accurate comparative analysis of their views can lead to the discovery of new concepts and the development of new philosophical theories. These studies can help deepen philosophical knowledge and benefit from collective wisdom in order to solve the fundamental problems of contemporary man. Finally, empirical and practical examination of philosophical views on the immortality of the soul and their impact on everyday life and moral education can pave the way for positive changes in the way of looking at philosophical and moral issues in different societies. This interdisciplinary and practical view of philosophy can lead to the improvement of the level of public knowledge and awareness and the development of new concepts in various scientific and cultural fields.

علمی

تحلیل تطبیقی جهان پس از مرگ بر اساس نفس شناسی ابن سینا و دکارت

جلیل جلیلی*^۱ ^۱ استادیار گروه آموزشی الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.[10.22080/jre.2025.28249.1237](https://doi.org/10.22080/jre.2025.28249.1237)

چکیده

موضوع "جهان پس از مرگ" یکی از مسائل بنیادین در فلسفه و الهیات است که تأملات عمیقی را در میان فیلسوفان اسلامی و غربی برانگیخته است. این مقاله به تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های ابن‌سینا و دکارت درباره جهان پس از مرگ بر اساس نفس‌شناسی آن‌ها می‌پردازد و تلاش می‌کند نقاط اشتراک و افتراق این دو متفکر برجسته را در فهم سرنوشت نفس پس از مرگ بررسی کند. سؤال اصلی این پژوهش آن است که چگونه مبانی فلسفی متفاوت ابن‌سینا و دکارت بر دیدگاه‌های آنان درباره جهان پس از مرگ تأثیر گذاشته است؟ روش تحقیق این پژوهش توصیفی-تحلیلی و تطبیقی است که با استفاده از منابع دست‌اول و پژوهش‌های مرتبط، به توصیف و تحلیل نظریات این دو فیلسوف می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهند که ابن‌سینا، با تکیه بر نظام فلسفی اسلامی و متافیزیک مشائی، نفس را جوهری مستقل می‌داند که با عقل فعال به کمال می‌رسد و سرنوشت آن به میزان ارتباطش با عقل بستگی دارد. در مقابل، دکارت با استفاده از دوگانگی نفس و بدن و تأکید بر اراده الهی، جاودانگی نفس را تضمین‌شده می‌داند. تفاوت‌های اساسی در مبانی معرفت‌شناختی و متافیزیکی این دو فیلسوف، به تفاوت در تعریف نفس، کیفیت بقا و تعامل آن با جهان پس از مرگ انجامیده است. نتایج این پژوهش علاوه بر برجسته‌سازی نقاط قوت و ضعف دیدگاه‌های دو فیلسوف، نشان می‌دهد که بررسی تطبیقی این مباحث می‌تواند زمینه‌ساز پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در حوزه فلسفه و الهیات باشد و درک عمیق‌تری از مفهوم جاودانگی و معنای حیات اخروی ارائه دهد.

تاریخ دریافت:

۳ آذر ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۱۹ دی ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۲۷ بهمن ۱۴۰۳

کلیدواژه‌ها:

ابن‌سینا، دکارت، جهان پس از مرگ، فلسفه اسلامی، فلسفه غرب، جاودانگی نفس، تحلیل تطبیقی

* نویسنده مسئول: جلیل جلیلی

آدرس: گروه آموزشی الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران ایمیل: mahdijalili8890@gmail.com

۱ مقدمه

دو دیدگاه با توجه به مبانی هر دو فیلسوف ارائه دهد.

از این رو، هدف ما در این مقاله این است که اولاً تحلیلی از دیدگاه‌های ابن‌سینا و دکارت درباره بقای نفس و کیفیت حیات پس از مرگ ارائه دهیم و بر همین اساس نیز مقایسه تطبیقی شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو فیلسوف را استخراج نماییم. هرچند واقف هستیم به اینکه هر دو به لحاظ تاریخی و دینی تفاوت بنیادی دارند، لیکن عنصر تفکر عقلانی و استدلال وجه مشترک هر دو فیلسوف در تحلیل مسئله رابطه نفس و بدن و مسئله حیات اخروی است. بنابراین، در این مقاله می‌توان سوالات زیر را در ارتباط با موضوع مقاله مطرح نمود:

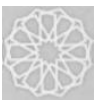
- ابن‌سینا و دکارت چگونه بقای نفس را تبیین کرده‌اند؟
- شباهت‌ها و تفاوت‌های بنیادین دیدگاه آن‌ها درباره جهان پس از مرگ چیست؟
- پیامدهای اخلاقی و تربیتی این دیدگاه‌ها چیست؟

۲ جایگاه نفس و بقای آن در فلسفه ابن‌سینا و دکارت

ابن‌سینا: ابن‌سینا، فیلسوف بزرگ اسلامی، نفس را به‌عنوان جوهری غیرمادی و مستقل از بدن معرفی می‌کند. ایشان همچون دیگر حکمای مشاء، نفس ناطقه انسانی را مجرد و غیرجسمانی دانسته و دلایلی را از طریق اثبات آنکه نفس محل معقولات مجرد است و دلایلی را بر مبنای آنکه نفس افعالی غیرمادی دارد و تعقل نفس به ابزار و آلت جسمانی نیست، بر مجرد نفس اقامه می‌نماید که می‌توان در نوشته‌های او براهین او را دید. او در آثار خود، از جمله الشفا و النجاة، بر این باور است که نفس انسانی دارای ماهیتی عقلانی است و به دلیل این ویژگی، جاودانه است (ابن‌سینا، ۱۳۸۴: ۳۲۵). در برهان معروف "انسان معلق"، ابن‌سینا نشان

مسئله جهان پس از مرگ و بقای نفس یکی از بنیادی‌ترین پرسش‌های فلسفی است که همواره توجه متفکران بزرگ را به خود جلب کرده است. فیلسوفان اسلامی و غربی در سنت‌های فکری مختلف با رویکردهای متنوع به این موضوع پرداخته‌اند. ابن‌سینا و دکارت، دو فیلسوف برجسته‌ای هستند که هر یک به شیوه‌ای خاص و بر پایه نظام فکری متفاوت، به تحلیل این مسئله پرداخته‌اند. ابن‌سینا، با بهره‌گیری از فلسفه مشائی و آموزه‌های اسلامی، برهانی عقلانی و متافیزیکی برای اثبات بقای نفس ارائه داده است، در حالی که دکارت، با تکیه بر دوگانه‌انگاری ذهن و بدن، و در چارچوب فلسفه مدرن، بقای نفس را در ارتباط با جوهر اندیشنده و اراده الهی تبیین کرده است. درک تفاوت‌ها و شباهت‌های این دو دیدگاه نه تنها به فهم عمیق‌تر مفاهیم فلسفی کمک می‌کند، بلکه می‌تواند مبنایی برای گسترش نظام‌های فکری جدید در حوزه اخلاق و تربیت باشد (تبرایی و دیگران، ۱۴۰۳).

بررسی تطبیقی دیدگاه‌های ابن‌سینا و دکارت درباره جهان پس از مرگ، از جهات متعددی اهمیت دارد و می‌توان به مواردی همچون فهم بهتر جایگاه انسان در نظام هستی، ایجاد درکی جامع‌تر از مفاهیم متافیزیکی نظیر نفس، جاودانگی و حیات اخروی و نیز ارائه الگویی اخلاقی و تربیتی مبتنی بر آموزه‌های فلسفی برای مواجهه با مسئله مرگ و زندگی اشاره کرد. با توجه به اینکه مطالعات پیشین کمتر به مقایسه تطبیقی دقیق این دو فیلسوف در مسئله جهان پس از مرگ پرداخته‌اند، پژوهش حاضر می‌تواند خلأ موجود در این زمینه را پر کند و افق‌های جدیدی را برای تحلیل‌های فلسفی باز کند. مطالعات متعددی به بررسی دیدگاه‌های ابن‌سینا و دکارت پرداخته‌اند، اما پژوهش‌های محدودی به مقایسه تطبیقی دیدگاه آن‌ها درباره جهان پس از مرگ اختصاص یافته است. این پژوهش تلاش می‌کند با تمرکز بر متون دست اول هر دو متفکر، یعنی دکارت و ابن‌سینا، مطالعه‌ای تطبیقی میان این

نظام هستی ممکن می‌داند: (Descartes, 1984) (201). در آثار مختلف خود، از جمله *گفتار در روش*، دکارت به بررسی مبانی شک نظام‌مند و استفاده از عقل به‌عنوان ابزار اصلی شناخت می‌پردازد که این مبانی در تحلیل جایگاه نفس و بقای آن نقش مهمی ایفا می‌کنند. (Descartes, 1637)

۳ بررسی تطبیقی

دیدگاه‌های ابن‌سینا و دکارت درباره نفس و بقای آن، از جهات مختلف قابل مقایسه هستند. هرچند هر دو فیلسوف به جاودانگی نفس باور دارند، اما در روش‌شناسی و مبانی نظری خود تفاوت‌های اساسی دارند یکی مسیحی است و دیگری مسلمان. ابن‌سینا با استفاده از برهان‌های متافیزیکی، بقای نفس را نتیجه‌ای طبیعی از عقلانیت نفس می‌داند، در حالی که دکارت این امر را نتیجه اراده الهی می‌داند. ابن‌سینا، حیات پس از مرگ را بر اساس ارتباط نفس با عقل فعال تبیین می‌کند، در حالی که دکارت بر جدایی کامل ذهن از بدن تأکید کرده و نقش خداوند را در بقای نفس برجسته می‌سازد. خدا در فلسفه دکارت ضامن معرفت یعنی انسان نیز محسوب می‌شود و در عین حال خدا قادر و عالم مطلق است که حقایق ازلی و ابدی تنها برای او قابل شناخت هستند (Sorell 2005: 8)

می‌توانیم در قالب جدول نیز به این مقایسه تطبیقی اشاره کنیم:

موضوع	ابن‌سینا	دکارت
ماهیت نفس	جوهری غیرمادی و مستقل از بدن	جوهری اندیشنده و مستقل از بدن
اثبات بقای نفس	بر اساس عقلانیت نفس و برهان‌های متافیزیکی	بر اساس اراده الهی و غیرمادی بودن نفس
تأثیرات فیزیکی بدن	نفس از تأثیرات فیزیکی بدن مصون است	نفس از تأثیرات فیزیکی بدن مصون است
پس از مرگ	نفس با تعالی عقلانی و ارتباط با عقل فعال به حیات ادامه می‌دهد	نفس با اراده الهی پس از مرگ جسمانی به حیات خود ادامه می‌دهد

می‌دهد که آگاهی نفس به خود نیازی به بدن ندارد و می‌تواند مستقل از آن به بقای خود ادامه دهد (ابن‌سینا، ۱۳۸۴: ۳۲۹)

ابن‌سینا بقای نفس را به اتصال آن به عقل فعال وابسته می‌داند. او معتقد است که نفس با تعالی عقلانی و ارتباط با عقل فعال، از قید و بندهای ماده رها شده و در جهانی غیرمادی به حیات خود ادامه می‌دهد. بر همین اساس، او بقای نفس را نه صرفاً موضوعی دینی، بلکه مسئله‌ای فلسفی می‌داند که با دلایل عقلانی قابل اثبات است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۲۱۸)

رنه دکارت: رنه دکارت، بنیان‌گذار فلسفه مدرن، با استفاده از دوگانه‌انگاری ذهن و بدن، دیدگاهی متفاوت از نفس ارائه می‌دهد. در فلسفه دکارت، نفس به‌عنوان جوهری اندیشنده معرفی می‌شود که مستقل از بدن است. او در تأملات فلسفی خود تأکید می‌کند که جوهر نفس به دلیل غیرمادی بودن، از تأثیرات فیزیکی بدن مصون است و می‌تواند پس از مرگ جسمانی باقی بماند. یکی از نکات کلیدی در فلسفه دکارت، تأکید بر رابطه نفس با خداوند است. از دیدگاه او، بقای نفس به اراده الهی تضمین می‌شود. او بیان می‌کند که خداوند، به‌عنوان موجود کامل، نفس انسان را حفظ کرده و حیات آن را پس از مرگ تضمین می‌کند (دکارت، ۱۳۹۹: ۱۳۵)

بنابراین، دکارت بقای نفس را نه تنها به واسطه ماهیت مستقل آن، بلکه به دلیل نقش خداوند در

۴ ادله اثبات بقای نفس از نظر هر دو فیلسوف

ادله ابن‌سینا: ابن‌سینا در آثار مختلف خود، به‌ویژه در الشفا و النجاة، با استفاده از برهان‌های متافیزیکی به اثبات بقای نفس پرداخته است. یکی از این برهان‌ها، برهان «انسان معلق» (suspended man) است که در آن ابن‌سینا نشان می‌دهد که نفس انسان به‌عنوان یک جوهر غیرمادی، می‌تواند بدون نیاز به بدن وجود خود را حفظ کند. به عبارت دیگر، مضمون این برهان این است که هر انسانی در بیداری و حتی در حالت خواب و بی‌هوشی و مستی، خود را می‌شناسد و از واقعیت خویش غافل نیست. اگر انسان را به صورت «معلق در فضا» در نظر بگیریم به گونه‌ای که به هیچ وجه توجه او به بدنش امکان نداشته باشد، باز هم از خود و «من» خویش غافل نخواهد بود (ابن‌سینا، ۱۳۷۵: ۸۰). این برهان به‌ویژه بر استقلال ماهیت نفس از بدن تأکید دارد و برای اثبات بقای نفس پس از مرگ، می‌توان آن را مبنای عقلانی قرار داد (ابن‌سینا، ۱۳۸۴: ۳۲۹).

علاوه بر این برهان، ابن‌سینا براهین دیگری مثل برهان «حرکت» را مطرح می‌کند. او بر این اساس که حرکت جسمانی باید ناشی از نیرویی غیرمادی باشد، نتیجه می‌گیرد که نفس به‌عنوان عامل حرکتی در بدن، باید ماهیتی مستقل از ماده داشته باشد. بنابراین، همان‌طور که حرکت جسمانی پس از مرگ جسم متوقف نمی‌شود، نفس نیز همچنان باقی خواهد ماند (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۲۲۱). افزون بر این، این فیلسوف برهان «حیات و علم» را به‌عنوان یکی دیگر از دلایل بقای نفس ارائه می‌دهد. او معتقد است که نفس انسانی از ویژگی‌هایی چون علم و آگاهی برخوردار است که نمی‌تواند از ماده مشتق شود. بنابراین، نفس به‌عنوان جوهری غیرمادی و جاودانه، از مرگ جسمی مصون است (ابن‌سینا، ۱۳۸۴: ۳۳۴).

ادله دکارت: دکارت، در تأملات در فلسفه اولی، به‌ویژه در چهارمین تأمل خود، به بررسی بقای نفس

پرداخته است. او در اینجا از برهان‌های معرفت‌شناسانه و الهیاتی استفاده می‌کند. دکارت بر این باور است که نفس، به‌عنوان جوهر اندیشنده، از بدنی که ماهیت مادی دارد، مستقل است. او می‌نویسد: «من فکر می‌کنم، پس من هستم» (Descartes, 1984: 199)، و از این طریق به اثبات وجود و بقای نفس، به‌عنوان جوهری غیرمادی، می‌پردازد. این استدلال نشان می‌دهد که ماهیت نفس به‌طور مستقل از بدن وجود دارد و از تأثیرات فیزیکی مصون است.

دکارت همچنین از برهان الهیاتی برای اثبات بقای نفس استفاده می‌کند. او معتقد است که خداوند به‌عنوان موجودی کامل و بی‌نهایت، نفس انسان را پس از مرگ حفظ می‌کند. دکارت به‌ویژه تأکید دارد که چون خداوند موجودی کامل است، نمی‌تواند اجازه دهد که چیزی که او آفریده است، پس از مرگ جسمانی فانی شود (احمدی، ۱۳۸۹: ۱۳۰). این دیدگاه در نزد دکارت، برخلاف ابن‌سینا، به‌طور مستقیم به اراده خداوند و ضمانت الهی بستگی دارد (احمدی، ۱۳۸۹: ۱۳۵).

در نوشته‌های دیگر دکارت، مانند «احساسات روح»، او به بررسی ارتباط نفس و بدن و تأثیرات عواطف و احساسات بر نفس پرداخته است. این تأکید بر نقش عواطف و احساسات در فلسفه دکارت، نشان‌دهنده نگرش جامع او به مسائل فلسفی و انسانی است (دکارت، ۱۶۴۹).

تطبیق: ابن‌سینا و دکارت هر دو به‌طور مستقل از بدن، بقای نفس را اثبات کرده‌اند، اما در روش و مبانی استدلال خود تفاوت‌های چشمگیری دارند. ابن‌سینا از برهان‌های متافیزیکی استفاده می‌کند که مبتنی بر ویژگی‌های عقلانی و ماهیت غیرمادی نفس است. او با استناد به حرکت و علم، نشان می‌دهد که نفس نمی‌تواند فانی باشد و باید پس از مرگ جسمانی به‌عنوان جوهری مستقل به حیات خود ادامه دهد. در مقابل، دکارت بر پایه معرفت‌شناسی و الهیات، اثبات بقای نفس را از طریق دوگانگی ذهن و بدن و همچنین اراده الهی انجام می‌دهد. او با

استناد به عقل و اراده خداوند، بقای نفس را نه تنها نتیجه ماهیت غیرمادی آن، بلکه ناشی از حمایت الهی می‌داند.

جدول مقایسه ادله ابن‌سینا و دکارت

موضوع	ابن‌سینا	دکارت
نوع برهان	متافیزیکی	معرفت‌شناسانه و الهیاتی
استقلال نفس از بدن	برهان «انسان معلق»، نفس غیرمادی و مستقل از بدن	نفس به‌عنوان جوهر اندیشنده مستقل از بدن
حرکت	برهان «حرکت»، نفس عامل حرکتی غیرمادی	ناپذیرایی نفس از تأثیرات فیزیکی
علم و آگاهی	برهان «حیات و علم»، نفس دارای ویژگی‌های غیرمادی	«من فکر می‌کنم، پس من هستم»، استدلال معرفتی
نقش الهی	بقای نفس به ارتباط با عقل فعال وابسته	بقای نفس به اراده الهی و حمایت خداوند بستگی دارد

نفوس پس از مرگ به دلیل ارتباطشان با عقل فعال و دستیابی به معرفت الهی، به درجات مختلفی از سعادت یا شقاوت دست می‌یابند (ابن‌سینا، ۱۴۰۳: ۳۲۸)

کیفیت حیات پس از مرگ از نظر دکارت: دکارت به‌طور مستقیم به جزئیات کیفیت حیات پس از مرگ نپرداخته است، اما بر اساس مبانی فلسفی او می‌توان چنین نتیجه گرفت که نفس، به‌عنوان جوهر اندیشنده، پس از مرگ جسمانی به حیات خود ادامه می‌دهد. در دیدگاه این فیلسوف فرانسوی، بقای نفس به دلیل ارتباط آن با خداوند تضمین می‌شود و کیفیت این حیات نیز در چارچوب اراده الهی تعریف می‌شود (Descartes, 1984: 210)

این فیلسوف بر این باور است که نفس انسانی، به دلیل ماهیت عقلانی خود، می‌تواند به شناخت حقایق الهی دست یابد. بنابراین، حیات پس از مرگ در فلسفه دکارت را می‌توان حالتی دانست که در آن نفس در حضور خداوند و درک حقایق متعالی قرار می‌گیرد. هرچند او به‌طور خاص از مفاهیمی مانند سعادت یا شقاوت صحبت نمی‌کند، اما رابطه نزدیک نفس با خداوند، نشان‌دهنده نوعی آرامش

۵ کیفیت حیات پس از مرگ از نظر هر دو فیلسوف

ابن‌سینا در آثار خود، به‌ویژه در الشفا و النجاة، به‌تفصیل درباره کیفیت حیات پس از مرگ سخن گفته است. او معتقد است که نفس پس از مرگ جسمانی، با توجه به میزان کمال عقلانی و اعمال اخلاقی خود در دنیا، به دو حالت اصلی سعادت یا شقاوت وارد می‌شود. ابن‌سینا بر این باور است که سعادت نفس، در ارتباط با اتحاد آن با عقل فعال و دستیابی به حقایق الهی است (ابن‌سینا، ۱۳۸۴: ۳۴۵)

از نگاه این فیلسوف اسلامی، نفوس کامله پس از مرگ به مرحله‌ای می‌رسند که در آن از لذات معنوی بهره‌مند می‌شوند. این لذات، برخلاف لذات جسمانی، جاودانه و متعالی هستند. در مقابل، نفوسی که در دنیا به‌دلیل عدم تربیت عقلانی یا گرایش به شهوات مادی از کمال فاصله گرفته‌اند، در حالت شقاوت به سر خواهند برد و عذاب روحانی را تجربه خواهند کرد (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۲۳۰). همچنین، در کتاب تنبیهات الاشارات، ابن‌سینا اشاره می‌کند که

اساس آموزه‌های فلسفه مشاء و تأثیرات الهیات اسلامی، حیات پس از مرگ را به سعادت و شقاوت تقسیم می‌کند و این کیفیت را وابسته به عملکرد و کمال عقلانی نفس در دنیا می‌داند. در مقابل، دکارت بیشتر بر رابطه مستقیم نفس با خداوند تأکید دارد و کیفیت حیات پس از مرگ را به ارتباط با حقیقت متعالی محدود می‌کند. در حالی که ابن‌سینا از جزئیات دقیق‌تری درباره حیات اخروی سخن می‌گوید، دکارت به رویکردی کلی‌تر و مبتنی بر اراده الهی بسنده کرده است.

و تکامل روحانی است (احمدی، ۱۳۸۹: ۱۳۸). بقای روح ناظر به جنبه عقلانی آن است و این جنبه عقلانی منشا الهی و غیرمادی بودن نفس را اثبات می‌کند و این امر از نظر کانتینگهام مستقیماً فناپذیری روح را در دکارت نشان می‌دهد (Cottingham 1992: 56). از این استدلال دکارت می‌توان پی برد که بعد از مرگ روح باقی می‌ماند و وارد عالم دیگر می‌شود. به سخن دیگر، بنابراین، می‌توان گفت که ابن‌سینا و دکارت هر دو به حیات پس از مرگ باور دارند، اما توصیف‌های آن‌ها از کیفیت این حیات تفاوت‌های قابل توجهی دارد. ابن‌سینا بر

جدول تطبیقی کیفیت حیات پس از مرگ در فلسفه ابن‌سینا و دکارت

موضوع	ابن‌سینا	دکارت
کیفیت حیات پس از مرگ	سعادت یا شقاوت، وابسته به کمال عقلانی و اعمال اخلاقی	ادامه حیات به‌عنوان جوهر اندیشنده با ارتباط با خداوند
نوع لذات	لذات معنوی و جاودانه	درک حقایق الهی و آرامش روحانی
تأثیرات اعمال دنیوی	عملکرد و کمال عقلانی تعیین‌کننده کیفیت حیات پس از مرگ	ارتباط نزدیک با خداوند و درک حقیقت متعالی

دهد. این دیدگاه، نشان‌دهنده نگرشی فلسفی و الهیاتی به حیات اخروی است که در آن خداوند هم خالق و هم حافظ وجود نفس است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۲۳۵)

دکارت: در فلسفه دکارت، نقش خداوند در بقای نفس به‌طور ویژه‌ای برجسته است. دکارت در تأملات در فلسفه اولی تأکید می‌کند که بقای نفس، به دلیل اراده الهی تضمین شده است. از دیدگاه این فیلسوف فرانسوی، خداوند به‌عنوان موجودی کامل و مطلق، نه تنها خالق نفس است، بلکه مسئول حفظ آن نیز هست. او می‌نویسد: «خداوند به دلیل کمال خود نمی‌تواند اجازه دهد که نفس انسانی، که جوهری غیرمادی است، نابود شود» (Descartes, 1984: 211).

دکارت همچنین بر ارتباط نزدیک نفس با خداوند تأکید دارد و معتقد است که نفس انسانی، به دلیل ذات عقلانی خود، در مسیر شناخت خداوند قرار

۶ مساله خدا و نفس از نظر هر دو فیلسوف

ابن‌سینا: ابن‌سینا در فلسفه خود به تأثیر عمیق خداوند در بقای نفس تأکید دارد. او معتقد است که خداوند، به‌عنوان علت العلل و مبدأ همه موجودات، نقش بنیادینی در وجود و بقای نفس دارد. از دیدگاه این فیلسوف اسلامی، نفس انسانی از مبدأ الهی سرچشمه می‌گیرد و بقای آن نیز وابسته به اراده خداوند است. او بیان می‌کند که نفس با دستیابی به کمال عقلانی و اتصال به عقل فعال، به حالت جاودانگی می‌رسد و این فرایند در نهایت، به واسطه عنایت الهی ممکن می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۸۴: ۳۴۲).

ابن‌سینا نقش خداوند را نه فقط در خلقت اولیه نفس، بلکه در ادامه وجود آن نیز ضروری می‌داند. او تأکید می‌کند که خداوند علت تامه وجود نفس است و بدون او، نفس نمی‌تواند به بقای خود ادامه

می‌داند، اما در نهایت تأکید می‌کند که این ارتباط بدون اراده الهی ممکن نیست. در مقابل، دکارت بقای نفس را کاملاً به اراده و قدرت خداوند نسبت می‌دهد و آن را فرایندی مستقل از دیگر عوامل می‌داند. به عبارت دیگر، در حالی که ابن‌سینا بر واسطه‌هایی چون عقل فعال تأکید دارد، دکارت بر رابطه مستقیم خداوند با نفس تأکید می‌کند.

جدول تطبیقی نقش خداوند در بقای نفس

موضوع	ابن‌سینا	دکارت
نقش خداوند در خلقت	خداوند به‌عنوان علت العلل و مبدأ همه موجودات	خداوند خالق و حافظ نفس
تداوم وجود نفس	وابسته به اراده خداوند و اتصال به عقل فعال	تضمین شده توسط اراده الهی و کمال خداوند
ارتباط با خداوند	نفس از مبدأ الهی سرچشمه می‌گیرد و به کمال عقلانی می‌رسد	نفس در مسیر شناخت خداوند و ذات عقلانی خود قرار می‌گیرد

جاودانگی نفس استفاده می‌کند. او با استناد به برهان‌هایی مانند «انسان معلق» و «اتصال به عقل فعال»، تلاش می‌کند نشان دهد که نفس انسانی، به دلیل ماهیت غیرمادی خود، پس از مرگ بدن باقی می‌ماند. ابن‌سینا می‌پذیرد که نفس انسانی از یک جوهر غیرمادی تشکیل شده که با بدن در ارتباط است، اما پس از مرگ به‌عنوان یک جوهر مستقل باقی می‌ماند (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۲۳۷؛ عباسی حسین آبادی، ۱۴۰۳). در مقابل، دکارت از روش معرفت‌شناختی بهره می‌گیرد و به دوگانگی ذهن و بدن تأکید دارد. او با استناد به برهان «می‌اندیشم، پس هستم»، نتیجه می‌گیرد که نفس به‌عنوان جوهری مستقل و اندیشنده، می‌تواند به‌طور ذاتی وجود داشته باشد و به بقای خود ادامه دهد. این روش دکارت برخلاف دیدگاه متافیزیکی ابن‌سینا، بیشتر مبتنی بر اراده خداوند است و نشان می‌دهد که نفس به دلیل اراده خداوند جاودانگی دارد (Descartes, 1984: 218).

در فلسفه ابن‌سینا، بدن و نفس به‌عنوان دو جزء مکمل در انسان تلقی می‌شوند. او معتقد است که نفس بدون بدن، هرچند مستقل است، اما در جهان

می‌گیرد. او نقش خداوند را در بقای نفس، به‌عنوان عاملی ضروری و مطلق، معرفی می‌کند و هرگونه بقای غیرمستقل را نفی می‌کند. (Descartes, 1637)

مقایسه: نقش خداوند در بقای نفس در فلسفه ابن‌سینا و دکارت، اگرچه از نظر اهمیت مشترک است، اما در جزئیات تفاوت‌های مهمی دارد. ابن‌سینا بقای نفس را وابسته به اتصال آن به عقل فعال

۷ اختلاف رأی دکارت و ابن‌سینا درباره جاودانگی نفس

ابن‌سینا و دکارت تعاریف متفاوتی از نفس ارائه می‌دهند که تأثیر مستقیمی بر دیدگاه آن‌ها درباره جاودانگی دارد. ابن‌سینا، فیلسوف اسلامی، نفس را جوهری مستقل و غیرمادی می‌داند که با بدن ارتباط دارد اما از آن مستقل است. او نفس را بخشی از ساختار وجودی انسان تعریف می‌کند که وظیفه آن، شناخت و درک حقایق است و در نهایت به عقل فعال متصل می‌شود (ابن‌سینا، ۱۳۸۴: ۳۴۴). در مقابل، دکارت نفس را به‌عنوان جوهر اندیشنده تعریف می‌کند که تنها ویژگی آن تفکر است. این تعریف تفاوت قابل‌توجهی با دیدگاه فیلسوف اسلامی دارد، زیرا دکارت نفس را کاملاً از بدن جدا می‌داند و آن را تنها در بُعد معرفت‌شناختی تحلیل می‌کند. (Descartes, 1984: 215)

این تفاوت تعریفی مبانی بحث درباره جاودانگی نفس در دو سیستم فلسفی را به شدت متمایز می‌کند. ابن‌سینا از رویکردی متافیزیکی برای اثبات

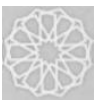
(ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۲۴۲). در مقابل، دکارت کمتر به جزئیات نتایج جاودانگی می‌پردازد و بیشتر بر ارتباط نفس با خداوند تأکید دارد. او بیان می‌کند که جاودانگی نفس به دلیل اراده خداوند تضمین شده است، اما به سرنوشت نهایی آن توجه چندانی نمی‌کند. در دیدگاه دکارت، جاودانگی نفس بیشتر به اراده خداوند وابسته است و کمتر به جزئیات اخلاقی و عقلانی نفس در دنیا توجه دارد (Descartes, 1984: 225).

هنری کربن در کتاب "تاریخ فلسفه اسلامی" به تفاوت‌ها و شباهت‌های فلسفه ابن‌سینا و دکارت اشاره کرده و بیان می‌کند که دیدگاه ابن‌سینا درباره جاودانگی نفس بیشتر با سنت‌های فلسفی و دینی اسلامی همخوانی دارد، در حالی که دکارت با تأکید بر دوگانگی ذهن و بدن، دیدگاه متفاوتی را ارائه می‌دهد که مبتنی بر اراده خداوند است (کربن، ۱۳۸۲: ۱۸۵). این تفاوت‌ها در تحلیل دو فیلسوف نشان می‌دهد که هر چند دیدگاه‌های ابن‌سینا و دکارت دارای شباهت‌هایی در تأکید بر اراده خداوند و استقلال نفس هستند، اما تفاوت‌های چشمگیری نیز در تفصیل و روش‌شناسی‌های آن‌ها وجود دارد که به تعمیق فهم ما از مفاهیم فلسفی و الهیاتی کمک می‌کند.

این تحلیل تطبیقی نیز نشان می‌دهد که چگونه مبانی متافیزیکی و معرفت‌شناختی هر دو فیلسوف بر درک آن‌ها از جاودانگی نفس و کیفیت بقا تأثیرگذار بوده است. نتایج این پژوهش می‌تواند علاوه بر برجسته‌سازی نقاط قوت و ضعف دیدگاه‌های دو فیلسوف، زمینه‌ساز پژوهش‌های میان‌رشته‌ای بیشتری در حوزه فلسفه و الهیات باشد و درک عمیق‌تری از مفهوم جاودانگی و معنای حیات اخروی ارائه دهد.

مادی وظایف خود را از طریق بدن انجام می‌دهد. بنابراین، ارتباط نفس و بدن در دنیا اهمیت زیادی دارد، هرچند که پس از مرگ این ارتباط از بین می‌رود (ابن‌سینا، ۱۳۸۴: ۳۴۷). اما در فلسفه دکارت، بدن و نفس کاملاً جدا از یکدیگر تعریف می‌شوند. او بدن را تنها یک ماشین می‌داند که به واسطه نفس، توانایی حرکت و عمل پیدا می‌کند. این دیدگاه باعث می‌شود که جاودانگی نفس در فلسفه دکارت، بیشتر بر استقلال آن از بدن متمرکز باشد. خدا قادر است هر چه را که ما به وضوح ادراک می‌کنیم، درست به همان نحوی که مطابق با ادراک ما از آن است، تحقق بخشد. ما ذهن، یعنی جوهر اندیشیده، را که به وضوح، مستقل از بدن، یعنی مستقل از جوهر ممتد، ادراک می‌کنیم و برعکس، می‌توانیم بدن را به وضوح مستقل از نفس ادراک نماییم. بنابراین نفس می‌تواند لااقل از طریق قدرت خداوند، بدون بدن وجود داشته باشد و نیز بدن هم می‌تواند مستقل از نفس موجود باشد. اما اگر یک جوهر بتواند مستقل از جوهر دیگر وجود داشته باشد، این دو جوهر واقعاً متمایز از یکدیگرند. نفس و بدن جواهری هستند که می‌توانند مستقل از یکدیگر وجود داشته باشند. بنابراین تمایزی واقعی میان نفس و بدن وجود دارد. (Descartes, 1984: 220)

نتایج جاودانگی نفس در فلسفه ابن‌سینا و دکارت: در دیدگاه فیلسوف اسلامی، جاودانگی نفس به سعادت یا شقاوت پس از مرگ منجر می‌شود. ابن‌سینا تأکید دارد که نفوس کامل به سعادت ابدی می‌رسند و نفوس ناقص دچار شقاوت روحانی می‌شوند. این نتایج به میزان کمال عقلانی و اخلاقی نفس در دنیا بستگی دارد. او توضیح می‌دهد که نفس‌های کامل به سعادت ابدی می‌رسند و نفس‌های ناقص دچار شقاوت روحانی می‌شوند

جدول تطبیقی اختلافات بنیادین درباره جاودانگی نفس

موضوع	ابن سینا	دکارت
تعریف نفس	جوهری مستقل و غیرمادی با ارتباط با بدن	جوهری اندیشنده و کاملاً جدا از بدن
روش اثبات جاودانگی	متافیزیکی، استناد به برهان‌هایی مانند «انسان معلق»	معرفت‌شناختی، استناد به برهان «می‌اندیشم، پس هستم»
جایگاه بدن	نفس و بدن به‌عنوان دو جزء مکمل	بدن به‌عنوان ماشین، نفس به‌عنوان جوهری مستقل
نتایج جاودانگی	سعادت یا شقاوت بر اساس کمال عقلانی و اخلاقی	تأکید بر ارتباط نفس با خداوند، توجه کمتر به سرنوشت نهایی

۸ نتیجه و ارزیابی

این پژوهش با هدف تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های ابن‌سینا و دکارت درباره "جهان پس از مرگ" انجام شد. بررسی‌ها نشان داد که هر دو فیلسوف، با وجود تفاوت‌های بنیادین در مبانی فلسفی، به جاودانگی نفس و کیفیت حیات پس از مرگ باور دارند. ابن‌سینا از رویکردی متافیزیکی و متأثر از آموزه‌های اسلامی بهره می‌برد و به تفصیل درباره سعادت و شقاوت نفس پس از مرگ سخن می‌گوید. او نقش عقل فعال و کمال عقلانی را در تعیین سرنوشت اخروی نفس برجسته می‌کند. در مقابل، دکارت با استفاده از روش معرفت‌شناختی و تأکید بر دوگانگی نفس و بدن، جاودانگی نفس را از طریق اراده الهی تضمین می‌کند و بر ارتباط مستقیم نفس با خداوند تمرکز دارد.

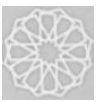
تفاوت‌های اساسی میان این دو دیدگاه در تعریف نفس، روش اثبات جاودانگی، و نتایج نهایی آن نمایان است. فیلسوف اسلامی نفس را جوهری مستقل با قابلیت شناخت می‌داند که ارتباط آن با بدن در دنیا موقتی است، در حالی که دکارت نفس را جوهری اندیشنده و کاملاً مستقل از بدن معرفی می‌کند. همچنین، در حالی که ابن‌سینا به جزئیات بیشتری درباره سرنوشت اخروی نفس می‌پردازد، دکارت تأکید بیشتری بر جنبه الهی و ارتباط مستقیم نفس با خداوند دارد.

این پژوهش نشان می‌دهد که تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های این دو فیلسوف درباره جهان پس از مرگ، امکان بررسی عمیق‌تر تعامل میان فلسفه اسلامی و فلسفه مدرن غربی را فراهم می‌کند. این تحلیل می‌تواند به فهم بهتر از مبانی جاودانگی نفس و کیفیت حیات اخروی کمک کند و زمینه‌ساز پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در حوزه فلسفه و الهیات باشد. با بررسی دقیق دیدگاه‌های این دو متفکر، می‌توانیم به درک بهتری از نحوه تبیین مفاهیم فلسفی در دو سنت فکری مختلف برسیم و از این رهگذر، به توسعه مباحث جدید در حوزه‌های مختلف فلسفه بپردازیم. برای پژوهش‌های آینده، پیشنهاد می‌شود که جنبه‌های دیگر اندیشه‌های ابن‌سینا و دکارت، به‌ویژه تأثیرات فرهنگی و تاریخی این دیدگاه‌ها بر جهان‌بینی‌های مختلف، بررسی شوند. این بررسی‌ها می‌توانند ابعاد جدیدی از این مقایسه فلسفی را آشکار کنند و به توسعه مباحث فلسفی میان‌رشته‌ای کمک کنند. همچنین، پژوهش‌هایی که به بررسی ارتباطات و تأثیرات متقابل میان فلسفه‌های شرق و غرب می‌پردازند، می‌توانند به درک عمیق‌تری از تعاملات فکری و فرهنگی بین جوامع مختلف کمک کنند. پیشنهاد می‌شود مطالعات آینده به بررسی دقیق‌تر نقش الهیات در تبیین جاودانگی نفس پرداخته و تأثیرات این نقش بر مبانی اخلاقی و تربیتی را تحلیل کنند. همچنین، مطالعه عمیق‌تر بر روی آثار هر دو

جاودانگی نفس و تأثیر آن‌ها بر زندگی روزمره و تربیت اخلاقی می‌تواند زمینه‌ساز تغییرات مثبت در نحوه نگرش به مسائل فلسفی و اخلاقی در جوامع مختلف باشد. این نگاه میان‌رشته‌ای و کاربردی به فلسفه، می‌تواند به ارتقاء سطح دانش و آگاهی عمومی و توسعه مفاهیم نوین در حوزه‌های مختلف علمی و فرهنگی منجر شود.

فیلسوف و تحلیل مقایسه‌ای دقیق‌تر از دیدگاه‌های آن‌ها می‌تواند منجر به کشف مفاهیم جدید و توسعه نظریه‌های فلسفی نوین شود. این پژوهش‌ها می‌توانند به تعمیق دانش فلسفی و بهره‌مندی از خرد جمعی در راستای حل مسائل بنیادین انسان معاصر یاری رسانند. در نهایت، بررسی تجربی و کاربردی دیدگاه‌های فلسفی درباره

منابع

دکارت، رنه (۱۳۷۶) *اعتراضات و پاسخ ها*؛ ترجمه دکتر علی. م افضلی؛ چاپ شده در شریعه خرد، انتشارات پژوهش گاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

دکارت، رنه (۱۳۹۹). *تأملات در فلسفه اولی*، ترجمه احمد احمدی، تهران: انتشارات سمت

دکارت، رنه (۱۶۳۷). *گفتار در روش*. ترجمه: دکتر مصطفی ملکیان. تهران: نشر نی.

عباسی حسین آبادی، حسن. (۱۴۰۳). «جایگاه انسان در قوس نزول و صعود در اثولوجیا» در مجله پژوهش های فلسفی دانشگاه تبریز، دوره ۱۸، شماره ۴۶، بهار ۱۴۰۳. لینک مقاله.

کرین، هانری. (۱۳۸۲). تاریخ فلسفه اسلامی. ترجمه به فارسی توسط اسماعیل سعادت. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی

ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۷۵). *الاشارات و التنبيهات*، قم، نشر البلاغة، چاپ اول.

ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۳۸۴). *الشفاء*. ترجمه و شرح توسط ابوالحسن قنواتی. تهران: انتشارات حکمت.

ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۴۰۳). *تنبيهات الاشارات*. به کوشش محمدعلی فاضل. تهران: انجمن حکمت و فلسفه.

ابن سینا، حسین بن عبدالله. (۱۴۰۴). *النجاة*. به کوشش محمدتقی دانش پژوه. قم: کتابخانه مرعشی نجفی.

تبرایی، مهناز؛ عباسیان چالشتی، محمدعلی؛ علم الهدی، سید علی. (۱۴۰۳). «رابطه انسان و خدا مبتنی بر مفهوم سازی

Sorell, Tom (2005) *Descartes reinvented*,
Cambridge University Press

Descartes, R. (1984). *Meditations on First
Philosophy*. Translated by John

Cottingham. Cambridge: Cam-
bridge University Press.

Gottigahm, John (1992) *The Cambridge
Companion to Descartes*, Cam-
bridge University Press, 1992.